

Korom Imre György

**Gróf Mailáth Gusztáv Károly,
az erdélyi magyarság sorsáért aggódó katolikus püspök**

A 20. század első évét „Szentévként” ünnepelte a keresztény világ. Reménykeltő kezdetnek tűnt az egyetemes egyházban és a részegyházakban egyaránt. Ennek szelleme érződött az erdélyi egyházmegyében is! Akkor senki sem sejtette, hogy az erdélyi egyházmegye életében olyan sok és nagyméretű változás fog bekövetkezni, mint ezeréves történelmi folyamán soha.

A korszakra általánosan jellemző szabad szellem nincs kímélve az erdélyi részegyházra, intézményeire, papságára és híveire egyaránt. Megállapítható, hogy a társadalom „keresztény” jellege erősen meggyöngült. A korabeli helyzetet leereagáló erdélyi katolikus folyóirat vezércikkében olvasható: „Ma a szabadság égisze alatt csúfolhatnak, gúnyolhatnak hitünkért, az egyenlőség hangoztatása mellett a kapaszkodók és szemérmetlenek hátra fordítják a csendes munkást, a testvériség éppen annyira ment, hogy kikaparjuk egymás szemét, csupa szeretetből.”¹

Az embereket nem vonzották a szellem és a lélek mélységei. Az elgazdagodott emberek a felvilágosultság és a haladás jelszavait ismételték, s az egész társadalom „mint valami mámoros menet, farsangi jókedvvel hajózkodott a polgári jólét sekélyes vizein.” „A vallási közömbösség és hetyke, hangoskodó egyházellenes szellem megejtette a lelkeket. Aki a művelt emberek sorába kívánt tartozni, ha az anyakönyvi bejegyzést vállalta is, magatartásával, politikai állásfoglalásával és közéleti szereplésével azt igyekezett bizonyítani, hogy a vallást nem életelvnek, hanem esetlegességnek, külsőségnek, az apáktól a többi családi emlékekkel együtt átszármaztatott holt hagyománynak tekinti csupán.”²

A század kezdetén nem múltak el a 19. század polgári átalakulásában kibontakozó – embereket és egyházat sújtó – szabad eszmék és a társadalmi-gazdasági igazságtalan eljárások.

Az állami oktatásnak „hatalmas előrenyomulása” volt észlelhető a felekezeti iskolarendszer visszaszorításával szemben. Főleg a városi iskolákra vetették ki a hálót. De nem hanyagolták el a szíkatolikus székely községeket sem. Anyagi előnyök kecsegtetésével rá tudták venni az iskolafenntartó közösségeket, hogy ők maguk kérjék az államosítást.³

Az állami tanítóképzőkben pedig kifejezetten egyházellenes hangulat uralkodott. A katolikus tanítójelölteket arra biztatták, hogy „ne legyenek szolgálói a gyertyagyújtogató fekete seregnek.”⁴

Erdélyben sokakat szorongással töltött el az 1900. évben megtartott népszámlálás, melynek adatai a magyar nemzetiségű katolikusok demográfiai visszaeséséről árulkodott. A statisztikák még a székely megyékben is nagyszámú elrománosodásáról tudósítottak.⁵ A románság állandó térfoglalása észlelhető Beszterce-Naszód, Fogaras, Nagy- és Kis-Küküllő, Torda-Aranyos, Csík és Háromszék megyékben. Ez a nép bár alacsonyabb kulturális szinten áll, mégis erős terjeszkedési és asszimiláló képességgel bír.⁶ Közülük azok, akik elmagyarosodnak, megmaradnak a görög katolikus és görög keleti vallásukban.

Általános jelenség a kivándorlás, melyet a gazdasági átalakulás idézett elő. Ez készületlenül érte az embereket. Tehát nem a túlnépesedés miatt fogtak vándorbotot a

¹ *Gondolatok március 15-re.* In: Közművelődés XXIV/11 (1902) 81.

² MÁRTON Áron: *Előszó.* In: Székelyi Gr. Mailáth G. Károly (írta: Bíró Vencel). Cluj-Kolozsvár 1940. 1.

³ Csíkszentgyörgy, Menaság, Kászonyjakabfalva, Gyergyóremete.

⁴ *Államosítsunk-e?* In: Közművelődés XXIV/10 (1901) 74–75.; CSÍKI: *Az államosítás és az alcsíki iskolák.* In: Közművelődés XXIV/18 (1901) 137–139. és 20 (1901) 153–155.; KÖRÖDY Miklós: *Az államosítás.* In: Közművelődés XXIV/15 (1901) 185–187.

⁵ PÉTER János: *Ijesztő számok.* In: Közművelődés XXV/32 (1902) 259–260.

⁶ REINER Zs.: *A keleti vallású magyar nemzeti egyház szervezése.* Budapest 1907. 54–55.

Romániába és Amerikába bujdosók, hanem a tagosítás miatt. „Ehhez járul, hogy a nagy fakereskedő zsidó cégek folyton leselkednek a birtokossági erdőre, ügynökeiken keresztül az erdőjogosultaktól összevásárolnak 200-1000 hold erdőt, s azt törvényszéken a maguk részére kitagosítják, s oda többé a gazda be nem teheti a lábát.” A nyomorúság kényszeríti a szülőket, hogy leányaikat már 12 éves korukban szolgálni küldjék. Ezt kihasználva megszervezik a székelyek invázióját. „E tekintetben nincs különbség a magyar-orosz és romániai városok között..., a prostitúció veszélye kíséri a leányokat, akár Budapestre, akár Bukarestbe mennek.”⁷

A szegénységgel küzdő egyházmegyének a századfordulón volt egy minden szempontból – lelkileg és anyagilag – „nagyon gazdag” püspöke. Gr. Mailáth G. Károly apostoli lelkületével, ambiciózus főpásztor önzetlen nagylelkűségével őrállóként állt az erdélyi egyházmegye élén.

A XIII. Leó pápa (1878-1903) által meghirdetett Szentévet, az „új század első évét” Mailáth püspök ünnepélyes keretek között nyitotta meg.⁸ Az egyházmegye minden közösségében érezhető volt a Szentév hangulata. A püspök római zarándoklatra hívja a híveket.⁹ Különösen a katolikus gimnáziumokban és egyéb iskolákban adtak sokat az ünnepségek megszervezésére.¹⁰ A pápa által közzé tett „*Annum Sacrum*” kezdetű apostoli levelet, amelyben Jézus Szívének ajánlja az emberiséget, Mailáth püspök híveinek azonnal továbbította.¹¹ A Szentévet Kolozsváron – a főpásztor elnökségével – több napos megemlékező ünnepség keretén belül zárták be, a státusgyűlést követő napokon, október 26–28-án.¹²

Majd a szentévet szebbnél-szebb történések követték. 1901-ben létrejött az *Erdély-egyházmegyei Papok Misszió- Egyesülete*, melynek célja az egyesületi tagok hivatásának teljesítésén túl a népmissziók tartása volt.¹³

1902 júniusában nagyszabású Eucharisztikus kongresszust tartottak Gyulafehérváron.¹⁴

1903-ban a Csíksomlyón lelkigyakorlatozó papság megalakította az egyházmegyei „*Cecília Egyesületet*” az egyházi ének ápolása érdekében.

1904-ben X. Szent Pius pápa Erdély szülöttjét, az alvinci Pongrácz István jezsuita atyát, kassai vértanútársaival együtt boldoggá avatta. Az általános (vallás- és katolikusellenes) légkörre jellemző viszont az is, hogy amikor Mailáth püspök körlevelében ismertette Erdély első kanonizáltjának életét, nem áttalotta részletezni – részben védekező formában –, hogy mi „a szenteket nem gyártjuk”, de tiszteljük, és példájukat követjük.¹⁵ Különben Erdélynek máig is Pongrácz Szent István az egyetlen kanonizált szentje!

1905-től népszerűvé váltak az adventi *Rorate* szentmisék olyan formában, ahogyan akkor a Szentszék kívánta. S hadd tegyük hozzá: lelkipásztori szempontból sok plébános még ma is ekkor kialakított gyakorlathoz ragaszkodik.¹⁶

⁷ JANUS: *A székelység megmentése*. In: Közművelődés XXIV (1901) 209–210.

⁸ Gyulafehérváron a székesegyházban éjféli szentmisével vette kezdetét egyházmegyei szinten a jubileum. Mailáth püspök az I. körlevelében elrendelte, hogy az egyházközségekben minden hónap első vasárnapján délelőtt szentségkítéssel tartsák a szentmisét, délután Rózsafüzért, Jézus Szíve litániáját végezzék katekézissel egybekötve; májusban és októberben minden nap „különösebb fényel végezzenek istentiszteletet hazánk Nagyasszonya tiszteletére”; aug. 15-én és aug. 20-án lobogózzák fel a házaikat; templomok elé kő vagy fakeresztet állítsanak *Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat* felirattal; kapcsolódjanak bele a Rómába tervezett zarándoklatba. Ld. Gyulafehérvári Érseki Levéltár (továbbiakban: GyÉL) 360–1900. január 22. I. Körlevél, 4–5.

⁹ GyÉL: Num. 901–1900. február 24. III. Körlevél.

¹⁰ GyÉL: Num. 960–1900. március 1. IV. Körlevél szerint

¹¹ GyÉL: Num. 601–1900. II. Körlevél.

¹² GyÉL: Num. 3980–1900. XI. és XII. Körlevél.

¹³ *Az erdélyi-egyházmegyei Papok Misszió- Egyesülete*. In: Közművelődés XXV/37 (1902) 297–298.

¹⁴ A kongresszuson elhangzott beszédek a Papnevelde lelkiigazgatója, aki egyben az oltáregyesületek egyházmegyei igazgatója is, SOÓTHY Gyula szerkesztette egybe és adta ki: *A gyulafehérvári eucharisztikus kongresszuson*. Gyulafehérvárt 1902.

¹⁵ GyÉL: Num. 500–1905.

¹⁶ GyÉL: Num. 8–1905.

1906-ban: X. Szent Pius pápa szándéka szerint a gyakori és a minden-napi szentáldozást Mailáth püspök is szívügyének tekintette.¹⁷ Az eucharisztikus lelkületű püspök körlevélben (1907) szorgalmazta a gyermekek mindennapi szentáldozását,¹⁸ és a hitoktatásnál az átdolgozott katekizmusok használatát.¹⁹ 1911-ben, a gyermekek elsőáldozására vonatkozó „*Quam singulari*” pápai körlevelet népszerűsítette az egyházmegyében, főpásztori intelmeivel kibővítve.²⁰ Ennek konkrét következménye: az egyház-községekben az Oltáregylet egyesületek keletkezése.

Az Oltáriszentségből való keresztény életet annyira fontosnak tekintette Mailáth püspök és az egyházmegyes papság, hogy az 1913-es egyházmegyei zsinaton is ez a téma fő helyen szerepelt. Külön hangsúlyt kapott a Szinódus Statútá-jához kapcsolt *Appendix*ben is X. Szent Pius pápa rendelkezéseinek felelevenítése: az 1905-ös a gyakori áldozás és az 1910-es az elsőáldozás feltételei, valamint az Oltáriszentség tisztelete, Jézus Szentséges Szíve hónapjának megülvése.

1914-ben kitört világháború. Az egyházközségek létszámban csökkentek, az ifjak és a fiatal emberek a harctérre mentek. A háború jogtalanságára nem reagált azonnal körlevélben a durvaságokra érzékenylelkületű Mailáth püspök. Csak 1915-től kezdte el körleveleiben szorgalmazni a békeima-akciókat, a békéért végzendő nyilvános könyörgéseket.²¹ Rokkant katonák, elesett hősök, hadikölcsönök, hadiárvák, özvegyek, vöröskereszt-akciók, harangok hadi célra való felajánlása, gyászistentiszteletek, stb. lépten-nyomon ismétlődnek az püspöki *allocuti*okban és körlevelekben, a plébániák *Domus Historiájában*.²²

A háború kellős közepén, 1916. február 19-én emlékeztek meg az erdélyi püspökségnek arról a 200 éves jubileumáról, hogy Gyulafehérvárra 1716-ban visszatérhetett a római katolikus püspök és elfoglalhatta székesegyházát és rezidenciáját.²³

1916 augusztusában nemcsak a hadba vonuló fiatal katonák, hanem a székelység kicsinye és nagyja egyaránt közvetlen szenvedő alanya lett a világháborúnak. Annyira súlyos volt az ún. „hátba-támadás”, hogy már a következő évben Mailáth püspök elrendelte: „A plébániák *Domus Historiájában* a háború főbb eseményeit feljegyezzék. Kívánatos, hogy megfelelő helyen a háború végével a hősök neveit megörökítsék...”²⁴ Továbbá felhívja a lelkészkedő papság figyelmét, hogy munkálkodjon a hívő nép anyagi és erkölcsi megújulásán, s a *Pro Transsylvania* társadalmi mozgalmat támogassa.²⁵ Külön körlevélben fordul a tanítókhöz. Ebben elsősorban a magyar történelem tanítását célozza meg, és az első világháború tragédiája következményeinek tárgyilagos lejegyzését kéri.²⁶ A háború utáni nagy politikai átalakulás

¹⁷ GyÉL: Num. 1401–1906 és 1402–1906.

¹⁸ GyÉL: Num. 2971–1907.

¹⁹ GyÉL: Num. 2966–1907.

²⁰ GyÉL: Num. 815–1911.

²¹ GyÉL: Num. 646–1915.

²² GyÉL: 4541–1915, 6013-számú XIV. Körlevél 1915-ből, II. és VI. Körlevél 1916-ból, 2455–1917. III. Körlevél, IV. Körlevél 1917; 4172–1917; 4883–1917; II. Körlevél 1918.

²³ GyÉL: III. Körlevél, 1916. február 26.

²⁴ GyÉL: Num. 2456–1917. április 22.; II. Körlevél 1917-ből.

²⁵ GyÉL: Num. 2455–1917. III. Körlevél.

²⁶ GyÉL: Num. 2147–1917. „A történelem az élet mestere, igen sok hasznos és szükséges ismeretet tart fenn és közöl az emberiséggel. Éppen ezért kötelességünk, ismerni a világ történelmét is, hiszen ez mindnyájunk közös történelme, de különösen kell ismerni hazánk történetét, hogy annak eseményeiből megismerjük magyar hazánk gondviselészerű nagyra hívását; a nagy áldozatokból megismerjük az igazi és helyes hazaszeretetet, s nagyjaink életének szemléleténél a hazáért nagy cselekedetekre tudjuk elhatározni magunkat. ... Szükséges, hogy az eseményeket, azok hatásait ismerjük. E végből elrendelem, hogy egyház-megyém minden egyes iskolaszéke tanítóját, ha többen vannak, egyet a több közül, bízom meg a világháború nevezetesebb eseményeinek feljegyzésével, csatolva azoknak hatását és következményeit. Külön fel kell jegyezni azokat az általános hatásokat,

azonban a püspöki óhajokat nem engedte megvalósulni, főleg a történelemtanításra vonatkozóan. 1920-ban az elemi és polgári iskolák igazgatóinak kénytelen leírni: „elrendelem, hogy Románia földrajza és történelme a rendes tantárgyak közé felvétessék.”²⁷

A pesti őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság érezte hatását Erdélyben is. Elég csak az egyházi földek feldúlására (a radnóti státusi gazdaság), a garázdálkodásokra, a papok megfenyegetésére és elűzésére (például Gyergyóremetén) vagy a zetelaki pap meggyilkolására gondolnunk. Az anarchiai állapotok a helyi egyházak belső életét is megpróbálták. Nem véletlenül írta Mailáth püspök 1920-ban: „Fájdalommal tapasztalom, hogy a régi szép népének a templomból napról-napra mindinkább kimarad nemcsak városi, hanem még faluhelyeken is. Úgy látom, hogy különösen a fiatal kántorok, nem szeretik, ha a nép velük énekel. Szívesebben énekelnek magukra újabb-kori énekeket, melyekben sem egyházi szellem, sem buzgóság nincs. Szeretném e szerencsétlen irányzatnak útját vágni s a régi szép, buzgósággal és hittel telt magyar énekeket templomainkba újból visszahozni...”²⁸ Ezért kötelezte Kájoni János OFM. *Cantionale*-jének használata mellett a *Baka János* kántor által összeállított énekeskönyv használatát. *Baka*-féle énekeskönyv közzétételekor (1921) a fő célt így határozta meg a püspök: „hogy leszorítsa a közelebbi időben meg-jelent modern egyházi énekeket, melyeknek sem dallama, sem szelleme nem egyházas.”²⁹

A világháború utáni időben csökkent a papi hivatások száma. De megfigyelhető a késői hivatások, hadviselt kispapok (László Ignác, Márton Áron és mások) jelenléte a gyulafehérvári teológián.³⁰

Az erdélyi egyházmegye anyagilag még jobban tönkre ment a háborúban és a háborút követő felfordulásokban. Szegénységét az avatatlanok előtt Mailáth püspök magánvagyonra támaszkodó bőkezűsége palástolta. A nagylelkű főpásztor, míg tehetett, gazdagon juttatott segélyt intézményeknek és egyéneknek. Amikor az egyházmegye román impérium alá jutott, addigra az ezerarcú szükség és igénylés felemésztette Mailáth püspök magánvagyonát. Az egyházmegye saját anyagi erejére támaszkodhatott, mely politikai fondorlatok támadásainak és elrablásának lett kitéve.³¹

A megváltozott helyzetben az erdélyi egyházmegye életében – minden ígéret ellenére – fájoan érezhető volt az új korszak.³² Különösen az első években különféle katonai és polgári

melyek a földművelésre, a kereskedelem és ipar mindenféle ágára, a politikára, a nemzetközi összeköttetésekre, a vallás-erkölcsi életre, az emberiség művelődésére, az emberek érzületére és gondolkozására is átalakító befolyást gyakoroltak. ... A háború dúlta vidékeken folytatólagosan írják meg külön is a község rövid háborús történetét is. Különösen jegyezzék fel, hogy milyen a közhangulat a román betörést megelőzőleg, mikor történt a betörés, mikor értek a községbe a román csapatok, hogy viselkedtek, mikor és hogyan folyt le a szomorú menekülés, merre, kik voltak a menekülés vezetői, a román parancsnokság kifelé milyen intézkedéseket tett a község közigazgatására nézve, mikor történt a felszabadítás, milyen katonaság által, mikor történt a visszatelepítés, micsoda veszteség érte a községet és egyeseket, kik lettek a menekülésnek és a román betörésnek áldozatai, miért. Mindezek úgy irandók meg, hogy feltüntetve legyen vallásunk egyedül vigasztaló és fenntartó ereje, a felebaráti szeretet nagy szüksége és nagy cselekedetei; – továbbá – a legszigorúbb tárgyilagossággal, hogy minden iskolai évben, a földrajzi és történettani előadások keretében kétórai előadás anyagát képezzék. Erősen hiszem, hogy ezen előadások nyomán erősödni fog a tanulók lelkében az élő hit és az igaz hazaszeretet.”

²⁷ GyÉL: Num. 6125–1920.

²⁸ GyÉL: Num. 3636–1920.

²⁹ GyÉL: Num. 6690–1921.

³⁰ VERESS Ernő: *Láttuk csillagát...* In: Erdélyi Tudósító XXII/1 (1943) 4.

³¹ KOVÁCS Imre: *Anyagi gondok – a lelkekért.* In: Erdélyi Tudósító XX/3 (1941) 27.

³² „Történelmünk legsötétebb, leggyászosabb fordulópontja után megkezdődött a katolikus magyarságnak a pusztá létét való keserves életküzdelle. Nemcsak egyházunk, hanem benne a katolikus hitvallásos magyar iskolákért is óriási küzdelmet kellett folytatni. Nehezítette a helyzetet az is, hogy a katolikus magyarság egységét megbontották magukról megfélemezett renegát gyászmagyarok. Ebben az egyházközségben is felütötte a széthúzás szelleme s az erdélyi keresztény magyarságot

rendsabályokkal akadályozták, vagy lehetetlenné tették a megyéspüspök mozgási szabadságát, a főpásztornak a híveivel és papjaival, a papságnak egymással való érintkezését. Minden fajtájú gyülekezés, az egyházi gyülekezés is, hatósági engedélyhez volt kötve, amelynek megszerzése sokszor lehetetlen akadályokba ütközött. Durván avatkoztak bele a helyi hatóságok az egyház belső életébe. 1919 őszén rendőri intézkedés miatt Mailáth G. Károly megyéspüspök rezidenciáját nyolc napig fegyveresen őrizték, s nem engedték, hogy a beütemezett őszi bérmaúttját megtarthassa. Azt híresztelték róla, hogy „bolsevista”.³³ Külön kormányzótanácsi engedélyre volt szüksége, hogy 1920-ban Rómába mehessen. Hiába volt a püspök kezében minden fajtájú román engedély, az 1920. április 26-ra kitűzött bérmaúttást Nagyenyeden nem tarthatta meg, mert Cornel Savu detektív főnök megakadályozta. Mailáth püspök felszólítást kapott, hogy hagyja el székhelyét s költözzék a Székelyföldre. Számára Csíkszeredát jelölték ki püspöki székhelyül.

Az új korszakban nemcsak a püspök szenvedett. Minden magyar papot „bolseviknak” jelentettek ki. Betiltották az 1919 októberére egybehívott státuszgyűlést. A gyulafehérvári rendőrfőkapitány (Gritta) 1919. szeptember 26-án a központi papságot, a teológiai és a főgimnáziumi tanári kar egy részét szobafogságra ítélte (lakásukat nem hagyhatták el, és otthonukba látogatókat nem fogadhattak). A latin szertartású katolikus papságot állandó felügyelet tartották, minden lépésüket csendőrök és detektívek kísérték, szentbeszédeiket rendszeresen ellenőrizték. Az egyházmegye területén több papot tartóztattak le, és bírósági eljárás nélkül bebörtönöztek vagy internáltak.

Mailáth püspök által a békekonferenciára készített memorandumban a sérelmeket röviden így rögzíti: „Szent vallásunk hónapok óta állandó üldözésben részesül a román hatóságok részéről: beleszólnak vallási gyakorlatainkba, lelkiismeretünkkel, egyházunk rendelkezéseivel ellenkező istentiszteleteket rendelnek el, papjaimat minden ok nélkül börtönbe zárják, s vagy elbocsátják több napi vagy heti fogság után, vagy tovább is ott tartják, de minden kihallgatás nélkül. Kultúr-intézeteink működését akadályozni igyekeznek.”³⁴

Támadások keresztútjába kerültek azok az ősi jogok és javak, törvények és intézmények, amelyek az erdélyi katolikus nép s általában a kisebbség faji és vallási életének éltető elemét képezték. A katolikus egyház önvédelemre, intézményeinek, ősi jogainak megvédésére kényszerült a különféle intézkedésekkel szemben. Bármily komornak is tűnt a nagy változás által előidézett helyzet, benne megtalálhatóak a reménykeltő vonások is. A római katolikus hívek még inkább öntudatra ébredtek, fokozottabban élték vallásos életüket, elmélyültek az önkormányzatukhoz való ragaszkodásban, erősödött bennük az egyházhűség és az össze-tartozás tudata, valamint az iskolai és más intézményeik iránti érdeklődés.³⁵

Az erdélyi magyarság helyzetét és jövő-felé való elszántságát Veress Ernő, Erdélyi Tudósító főszerkesztőjének „1920. június 4.” című vezércikke érzékelteti: „... júniusi fagy... a legnagyobb megpróbáltatások napjaiban sem veszíthetjük el önbizalmunkat... Vergődésünkben,

képviselő Magyar Párttal szemben megalakult itt is a sovinszta román érdekeket képviselő Magyar Kisgazda Párt.” Ld. Domus Historiae Székelyszentlélekiensis. Írta Lázár Albert plébános (1932–1984). 53.

³³ Gaiu alezredes a vád utáni kérdésre azt a magyarázatot adta: „Kétségtelen, hogy Mailáth püspök bolsevista, hisz vásott ruhában jár, minden szegénnyel szóba áll s mindenkinek azt írja: Kedves fiam!” Ld. *Az erdélyi egyházmegye és a román impérium*. Stephaneum Nyomda R. T. Budapest 1920. 10.

³⁴ *Az erdélyi egyházmegye és a román impérium*. 10–13.; SALACZ Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt*. München 1975. 55–56.

³⁵ A komor felhők nem múltak el egyhamar. A 30-as években az ún. Antirevizionista Liga által szervezett tüntetések eléggé katolikus-ellenes jelleget öltöttek. Ilyen volt például az 1935. december 15-én Temesváron szervezett népgyűlés a temesvári liga elnöke (Avram Imbroane), az ortodox püspök (Nicolae Lazarescu) és Onisifor Ghibu kolozsvári tanár vezetésével. Lásd GYÁRFÁS Elemér: *Támadások pergőtüzében*. In: Erdélyi Tudósító. Kolozsvár. XVIII (1935) 5–8.

önfékezésünkben, kínjainkban és szenvedéseink között csak egyet kívánunk: ki ne vessenek. Értsék meg bánatunkat. Értsék meg küzdelmünket, mely lelkünkben dül, értsék meg az önfegyelmzésnek erejét, mely túrán vérünket megzabolázza... Temetés után hazamegyünk s dolgozni kezdünk újra... Kulturális, társadalmi és gazdasági munkára vetjük magunkat. Egymást megértve, egymást gyámolítva mi sem veszetünk el a népek tengerében. Csak egyet nem akarunk még: a politikát... Különben műhelyekben és mezőkön, irodákban és katedrákon, templomban és egyesületi házban, családokban és magyar faluházán, mindenütt, ahol megfordulunk, a jelszó ez legyen: lendülő, kitartó, becsületes munka. Elég komoly időket élünk ahhoz, hogy ezt jól megértsük. Isten velünk!"³⁶

³⁶ VERESS Ernő: *1920. június 4.* In: Erdélyi Tudósító III (1921) június 12. sz. 3–4.